

Ahundzade’de Millet Fikrinin Oluşumunun Miroslav Hroch’un Yaklaşımı Çerçevesinde Değerlendirilmesi*

Orkhan Valiyev**

Bünyamin Bezci***

Öz

Mirza Feteli Ahundzade modern bir milliyetçi olmamasına rağmen Azerbaycan’daki milli hareketin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Miroslav Hroch’un küçük milletlerle alakalı tezleri Ahundzade’nin milli hareketteki rolünü daha anlaşılır kılmaktadır. Miroslav Hroch *küçük milletlerin* uluslaşma sürecini milliyetçilik yerine *milli hareketler* kavramı üzerinden tanımlamaktadır. Böylece uluslaşmanın farklı süreçlerine işaret etmekle birlikte milli hareketleri Üç Evre’ye ayırmaktadır. Hroch’un modeline göre küçük milletler uluslaşma süreçlerini A, B ve C evrelerini geçerek tamamlamaktadırlar. A Evresi’nde yerel dilin keşfi, B Evresi’nde milli canlanış, C Evresi’nde ise hareketin kitleleşmesi gerçekleşmektedir. Bu tasnife göre Mirza Feteli Ahundzade, düşünce ve eylemleriyle Çarlık Azerbaycanı’nın uluslaşmasının (1850-1920) A Evresi’nde yer almaktadır. Ahundzade halk dilinde eserler kaleme almakta; ayrıca dili halkın eğitimi ve ilerleme için araç olarak kullanmaktadır. Bu çalışmada, Ahundzade’nin halk dilinde yazmasının ve yaptığı gelenek eleştirisinin milli bilincin oluşmasına katkısı tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Küçük millet, Ahundzade, Çarlık Azerbaycanı, aydınlanma, alfabe reformu.

* Geliş Tarihi: 15 Mayıs 2019 – Kabul Tarihi: 27 Nisan 2020

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Valiyev, Orkhan, ve Bünyamin Bezci. “Ahundzade’de Millet Fikrinin Oluşumunun Miroslav Hroch’un Yaklaşımı Çerçevesinde Değerlendirilmesi.” *bilig*, no. 98, 2021, ss. 49-74.

** Dr., Bakü/Azerbaycan

ORCID: 0000-0002-6125-9062

orkhan.h.veli@gmail.com

*** Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü – Sakarya/Türkiye

ORCID: 0000-0001-8449-3348

bbezci@sakarya.edu.tr

Giriş

Batı düşüncesi 13. yüzyılda Aristotelesçiliğin keşfedilmesi sonrasında Rönesans'la yeni bir insan formu arayışı içine girmiş ve sırasıyla Descartes şüpheciliği 17. yüzyılı; akılcılık 18. yüzyılı; pozitivism ise 19. yüzyılı belirlemiştir (Sözer 17). Bu sürecin sonunda Kilise'nin kutsiyet anlayışı çerçevesinde belirlenmiş olan insan tanımı karşısında yeni ve modern bir insan formu oluşturulmuştur. Bu bağlamda Latince, dinden yani Kilise'den almış olduğu kutsiyetini kaybetmiş ve bu süreç modern ulusun karakteristik özelliklerinden olan halk dillerinde yazımı yaygınlaştırmıştır.

Modern ulus fikrinin, “klasik cemaatlerin inişe geçmeleri” (Anderson 2017: 32) ve “1500'lerde imkânsız olan Tanrı'ya inanmamanın olağan hale gelmesi” (Taylor, *Seküler* 32) neticesinde ortaya çıktığını söylemek mümkündür. *Klasik Cemaatler*'in varlığını temin eden Latince'nin kutsiyetini kaybettiği ölçüde halk dillerine dayanan millet olgusunun ortaya çıktığı söylenebilir. Artık her milletin kitabı var olabilmiş ve Montaigne, Dante ve Luther gibi *Yeni Hayat*'ın habercilerinin halk dillerine yönelmeleri, modern ulusun oluşumunun temelini teşkil etmiştir. Bu bağlamda modern insan için *tanınma* artık bir *sorun* haline gelmiş (Taylor, *Çokkültürcülük* 48-49) ve *siyasi gövde* “Tanrı'nın Krallığı”ndan ulusun devletine doğru evrilmiştir.

Öte taraftan modern dönemin eşiğinde siyasi egemenliklerini klasik imparatorlukların işgal ve istilalarından dolayı kaybetmiş olan *küçük/ezilen milletler*den bahsedilebilir. Küçük millet kavramı üzerine çalışmalar yapan Miroslav Hroch (ö. 1932) küçük milletlerin uluslaşma sürecini *milliyetçilik* yerine *milli hareket* kavramıyla açıklayarak bu süreci üç evreye ayırmıştır. İlk evre olan *A Evresi*'nde yerel dil bağlamında bir *akademik ilgiden*; *B Evresi*'nde modern anlamda millet kavramının metinlerde (gazete, dergi) ve tartışmalarda tezahür etmesine olanak sağlayan *yurtseverlik canlanışından*; *C Evresi*'nde ise artık *milli hareketin kitleleşmesinden* bahsedilebilir (Hroch, *Avrupa* 51).

Miroslav Hroch, Orta Avrupa'daki güç mücadelesi arasında ezilen bir Çekyalı olsa da Hans Kohn, Karl W. Detsch ve Ernest Gellner gibi aslında bir Bohemyalıdır (Seibert 1). Milliyetçilik literatürünün önemli yazarlarının Çekya ile Almanya arasında kalan Bohemyalılardan çıkmış olması sorunun ne kadar canlı yaşandığının bir göstergesi olarak hiç de şaşırtıcı değildir. Hroch, milliyetçilik teorileri içinde karşılaştırmalı analizler yapmış, milletin Avrupa odaklı bir fenomen ama küresel bir tasarım olduğunu iddia etmiş, Soğuk Savaş döneminde Batı ve Doğu Avrupa tarihi gelişimi arasındaki

farklılıkları uyumlaştırmış ve millet kavramının Batı dışı toplumlara transferinde ve adaptasyonunda yeni bir bakış tarzı geliştirmiştir. Orta Avrupa'nın küçük milletlerindeki millileşme sürecini gözlemleyerek büyük devletlerin hegemonyasındaki uluslaşma sürecini bir model olarak ortaya koymuştur. Hroch ise kendisini bir model ya da teori ortaya koyan olarak değil her daim karşılaştırmayı merkeze alan biri olarak tanımlamaktadır (Seibert 6).

Bu çalışmada da Çarlık Dönemi'nde Azerbaycan'ın uluslaşma sürecinin ilk evresi, Hroch'un modeli rehber alınarak Mirza Feteli Ahundzade (1812-1878) örneği özelinde incelenmiştir. Bu modelin/kuramın kullanılması hem Çarlık Azerbaycanı'nın uluslaşma sürecinin anlaşılmasına hem de Ahundzade'nin Azerbaycan millî hareketine katkısının kavranmasına hizmet edecektir. Ahundzade'nin *millî harekete* etkisini ele alırken Hroch'tan bahseden bir inceleme bulunmasına rağmen bu çalışma farklı olarak Hroch'un modeli çerçevesinde konuyu ele almaktadır. Öte yandan bu çalışma milliyetçiliğin Ahundzade'nin düşüncesinde merkezi bir problem olmadığını da iddia etmektedir. Çünkü Aydınlanma düşüncesinden etkilenmiş Ahundzade, öncelikle Müslüman toplumunu aydınlatmak için çalışmalar yapmış, özellikle milliyetçiliği hedeflememiştir.

Çarlık Azerbaycanı'nın uluslaşma süreci hakkında çeşitli makale ve kitaplar yazılmıştır. Fakat bu alandaki çalışmalarıyla bilinen Hüseyin Baykara (1975) ve Tadeusz Swietochowski (1988) de dâhil olmak üzere araştırmacılar, uluslaşma sürecini genel milliyetçilik kavramı çerçevesinde incelemişlerdir. Fakat bu çalışmanın amacı Ahundzade'nin uluslaşma sürecindeki rolünü Hroch'un modeli çerçevesinde ele almaktır.

Ahundzade'nin düşünceleri, Hroch'un A Evresi'ne tekabül eden bir şekilde ulusun kurucu unsurunu ve başlangıcını oluşturmaktadır. Millî hareketler'in programlarında millî tutumların belirmesinde dış etkenler (Azerbaycan bağlamında 1905 Devrimi, Birinci Dünya Savaşı) belirleyici olmuştur. Bu anlamda Ahundzade'nin temsil ettiği A evresi'nde egemen millete karşı millî tutumun (politik talep) oluşmasına neden olacak dış etkenler vuku bulmamıştır.

Çalışmada, Ahundzade'nin görüşleri, felsefe ve din arasındaki düşünsel konumu ve *alfabe reformu* çerçevesinde ele alınmıştır. Çarlık Rusya'nın Kafkasya'da siyasi ve askeri hâkimiyeti ele geçirdikten sonra bilhassa Müslümanların İranla ve Farsçayla olan bağını kesmek için Müslüman aydınlara yerel halk dilinde yazmayı teşvik etmesi Müslümanlar arasında

modernleşmeyi başlatmıştır. Bu bağlamda Ahundzade'nin (1812-1878) bizzat Kafkas Valisi Voronotsov'un teşvikiyle ana dilde tiyatro eserleri yazması ve geleneksel değerlere veya hiyerarşik toplumsallığa karşı tavır alması Hrochvari milli hareket sürecini değerlendirirken ele alınması gereken başlangıç noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Avrupa'daki uluslaşma sürecine bakıldığında endüstri toplumuna geçiş, yeni teknolojilerle bilginin yayılımı ve toplumlar arası iletişimin artarak ortak bir dil üzerinden gelişimi aşamaları gözlenmektedir. Dil, uluslaşmanın son ama en önemli evresidir (Schulz 1-3). Oysa küçük milletler söz konusu olduğunda dil, ilk evreyi oluşturmaktadır ve Ahundzade'nin Azerbaycan kimliğinin oluşumundaki önemi burada ortaya çıkmaktadır.

Genel olarak bakıldığında, Ahundzade hakkında İranlı ve Türk araştırmacılar tarafından yapılan araştırmalarda ağırlık konuları farklılaşmaktadır. İranlı araştırmacıların çalışmaları'nda Ahundzade'nin İslam kültürünü modernleştirme çabası gibi meselelerle ilgilenildiği halde Türk araştırmacıların çalışmaları'nda Ahundzade'nin düşünceleri genellikle *milliyetçilik*, *Türkçülük*, *Türk Dünyası* gibi kavramların içine oturtulmaya çalışılmaktadır. Ahundzade'nin fikir dünyasını milliyetçilik üzerinden okumak bir nevi anakronizme düşme tehlikesi barındırmaktadır. Çünkü Ahundzade'nin metinlerini yazdığı dönemde Çarlığa karşı *kolonyal şikâyetler* (*colonial grievances*) yaygınlık kazanmamıştır. Ahundzade genel Türk Dünyası kavramı içerisinde değerlendirilebilir. Ancak Ahundzade'nin bizatihi milliyetçi olduğu iddiası bilimsel, akademik bir çalışma için sorun teşkil edeceği söylenebilir. Bu anlamda Ahundzade için milliyetçi sıfatından ziyade bir “eğitimci/maarifçi” (enlighteners) sıfatını kullanmak daha yerinde olabilir.

Ahundzadeyle ilgili yapılan araştırmalar arasında onu “Türkçü” (milliyetçi) olarak tanımlayanlar olduğu gibi geleneksel değerlere karşı modernist bir aydın olarak tanımlayan çalışmalar da vardır. Ahundzade'nin entelektüel faaliyetlerinin yirminci yüzyılın başında milli burjuvazinin ortaya çıkışıyla politik bir amaçla ortaya çıkan Türkçülük, milliyetçilik sürecine katkı sağladığı söylenebilir. Ahundzade her şeyden evvel milliyetçiliği doğuracak *modernleştirme* sürecini başlatan bir aydın olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte taraftan ana dilde yazdığı metinler kendisinden sonraki kuşak (Hrochvari B ve C evreleri) için ilham kaynağı olmuştur. Ancak bu durumdan dolayı Ahundzade için milliyetçi, Türkçü gibi bizatihi politik çağrışımı, hedefi olan sıfatların kullanılmasının gerekmediğini söylemek mümkündür.

Zira 19. yüzyılın ortalarında Azerbaycan Türkleri'nin (aydınlar kast edilmektedir) politik bilinçlerinin (hedeflerinin) henüz oluşmadığını, *entelektüel masumiyet* çerçevesinde kaldığını söylemek mümkündür. Bu anlamda Ahundzade'nin metninin de *milli bilinç* (politik hedef), Türkçülük alametleri vs. barındır(a)madığı söylenebilir. Ancak Müslüman toplumunu modernleştirme çabası, eserlerini anadilde yazması ve kendisinin anadil projesi, milli hareketin B Evresi'ndeki entelektüeller üzerinde etkili olmuştur. Örneğin Ali Bey Hüseyinzade (1864-1940) *Türk Gazetesi*'ne yazdığı *Mektub-i Mahsus* (1904) adlı makalesinde Ahundzade'nin *Türkler* üzerindeki etkisini önemli olarak değerlendirmiştir (Bayat 303). Bu çalışmada da Ahundzade'nin millet fikri üzerindeki etkisinin hakkı teslim edilmekte ancak bizatihi kendisinin milliyetçi olmadığı iddia edilmektedir.

Miroslav Hroch'un Milli Hareketleri Dönemlendirmesi

Modern dönem, insanlık tarihinde geçmişe kıyasla değişim ve dönüşümün daha radikal yaşandığı; kabullerin ve inançların sarsıldığı bir döneme tekabül etmektedir. Bu dönüşüm sonucunda *teosentrik* anlayışın yerini, insanlı/özneyi merkeze koyan *humanist* anlayış almaktadır. Nihayetinde *siyasi gövde* de değişiklikten nasibini almış ve Tanrı'nın Devleti'nden *devletlerin ulusuna, ulusların devletine* geçilmiştir.

Bu çerçevede ulus bilinci ve ulus oluşumunu (nation-building) açıklayan muhtelif milliyetçilik kuramları ve yaklaşımları mevcuttur. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra milliyetçilik hakkında modernist bakış açısına sahip akademik çalışmalarda artış gözükmektedir. Bu çalışmalar İlkçiler, *Modernistler* ve *Etnosembolcüler* olarak tasnif edilmektedir. İlkçilere göre millet kavramı, tarih boyunca belli bir değişime uğramadan devam etmektedir. Modernistlere göre – başlangıç tarihinde hemfikir olmasalar da – millet, sanayileşme, merkezi devletlerin ortaya çıkışı ve sekülerleşme sayesinde modern dönemde ortaya çıkmıştır. Etnosembolcüler ise millet kavramını açıklarken bilhassa *etnik* geçmişe vurgu yapmakta ve *ilkçiler* ve *modernistler* arasında bir *orta yol* bulmaya çalışmaktadır. Lakin *Emperyalist Milliyetçiliğin* (Smith 9) egemen milletler için oluşturduğu millet ve milliyetçilik kavramı, *ezilen milletlerin* uluslaşma sürecini açıklayamamaktadır. Zira Chatterjee (1)'ye göre de “milliyetçilik Batı ve Doğu olmak üzere iki tipe ayrılmaktadır”. Çünkü Batı'daki devletlerin milliyetçilik, milletleşme süreci bir toplumsal dönüşümün sonucunda gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bir *ancient regime* karşısı mücadele söz konusu olmaktadır. Ancak *ezilen milletler*, milliyetçilik çağında *baskın olmayan etnik grup* konumundadır ve milletleşme sürecini

yaşamak için *ancient regime*le beraber *hâkim millete* karşı da mücadele etmek durumunda kalmışlardır.

Hroch (“National” 283)’a göre 19. yüzyılın başlarında Avrupa’da sadece sekiz millî-devlet mevcutken yirmiden fazla *baskın olmayan etnik grup* bulunmaktaydı. *Baskın olmayan etnik gruplardan* hareketle Hroch, *ezilen milletler* için milliyetçilik yerine *millî hareket* kavramını kullanarak uluslaşma sürecini üç evrede (A, B ve C Evreleri) açıklamaktadır. “A Evresi’ni akademik ilgi dönemi; B Evresi’ni yurtseverlik canlanması dönemi; C Evresi’ni ise millî hareketin kitleselleşmesi” (Hroch, *Avrupa* 51) olarak tasnif etmektedir.

Bu çerçevede çalışmanın konusu olan Çarlık Azerbaycanı’nın uluslaşma süreci de Hroch’un A, B ve C Evreleri bağlamında açıklanabilir. Örneğin Hüseyin Baykara (1904-1984) da Çarlık Azerbaycanı’ndaki uluslaşma sürecini *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi* (1975) adlı eserinde değerlendirirken benzer bir tarihsel izlekle ortaya koymuştur:

Azerbaycan tarihinde, yenileşme hareketinin, önce aydınların fikir dünyasında doğması ve fikirlerin hakiki halk hayatına geçirilişi yani, Batı anlamında Rönesans ve Reformasyon çağları ve ondan sonra bu çağların üstünde kurulan hürriyet ve istiklal mücadelesi devri, bir yüz yıldan çok bir süreyi doldurmuştur. Milletlerin uyanış-Rönesans çağında, o milletin içinden yetişen önder aydın kişilerce, önce mensup olduğu milletin kimliği ve geçmiş zamanlardaki durumu araştırılır ve incelenir ve sonra geri kalmış ve bu geriliği sebebiyle yabancı emperyalist milletin esareti altına düşmüş olan halka, onun kimliği tanıtılır. Böylelikle sömürge halkı olan toplum, öz benliğini öğrenir ve geçmiş zamanlarda atalarının esaret altında yaşamadıklarını ve sözün bütün anlamı ile; öz başına, hür ve özerk yaşadıklarını ve müstakil devletler kurduklarını anlar. İstiklal mücadelesi, böylece milletin şura erişmesi sonucu başlar. (62)

Millet bilincinin zikredilen sekiz millî-devlette içsel bir dönüşümün sonucu ortaya çıkmasından dolayı milliyetçilik kavramıyla açıklanabildiği halde *ezilen milletler*’in gereken şartları kazanmak için milliyetçilik’ten ziyade *millî harekete* ihtiyacı olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda belirli bir millet olgusundan bahsedilebilmekle beraber uluslaşmaya götüren süreçlerin farklılık arz ettiği görülmektedir.

Hroch *egemen milletler* ve *küçük milletler*’in milletleşme serüveni arasındaki farklılığı şöyle ifade etmiştir: “Egemen milletlerin bağımsız devletlerinin olması, etnik olarak türdeş yönetici sınıfın olması ve gelişmiş dil ve millî kültürün olması”; buna mukabil “küçük milletlerin kendi yönetici sınıfının

olmaması, gelişmiş dillerinin olmaması ve millî devletlerinin olmaması” (Hroch, “National” 283-284). Bu anlamda Hroch bu farklılığın daha iyi anlaşılabilmesi adına Avrupa’da yaşanan millet inşa sürecini grafikte anlatmaktadır (Bk. Tablo 1).

Tablo 1

Avrupa’da Millet-İnşa Sürecinin Başlangıç Dönemi (1800-1815)

		Batı Avrupa Kuzey Avrupa	Merkezi, Doğu Avrupa
Devleti olan milletler	Monoetnik Devlet	Fransa, Hollanda, Portekiz	
	Çokuluslu İmparatorluklar	Büyük Britanya’da İngilizler İspanya’da Kastilyalılar	Habsburg topraklarında Danimarkalılar, İsveçliler, Ruslar ve Almanlar
	Devletsiz Milli Kültür	İtalyanlar	Almanlar
	Devamlılığı Bastırılmış eski devlet	İskoçlar	Polonyalılar, Macarlar, Norveçliler, Çekler, Hırvatlar
Baskın olmayan etkin Gruplar	Devlet geleneği kesilmiş olanlar	İrlandalılar, Galler, Bretonlar, Katalanlar, Basklar, Flemanlar	Sırlar, Yunanlar, Bulgarlar, Litvanyalılar, Ukraynalılar, Romanyalılar
	Devlet geleneği olmayanlar	Firizyeliler, Korsikalılar, Galiçyalılar (İspanya’da)	Slovaklar, Slovenler, Finnler, Estonyalılar, Belaruslar, Sorblar

Kaynak: (Hroch, “National” 284)

Hroch *egemen millet ve küçük millet* ayrımını yaparken küçük milletlerin milliyetçilik çağında *devletsiz* olduklarına dikkat çekmek istemektedir. Rus Çarlığı sınırları içerisinde kalan Azerbaycan’da da uluslaşma süreci, Ahundzade’nin *halk* (sonra millî dil) dilinde eserler yazmaya başlamasıyla başlamıştır. Ancak uluslaşmanın bu evresinde politik bir hedef oluşmamıştır. Hroch, küçük millet modelini oluştururken özellikle Doğu Avrupa’da başarıya ulaşmış milli hareketleri ele almıştır. Bu anlamda “From Ethnic

Group Toward The Modern Nation: The Chech Case” (2004) adlı makalesinde Çeklerin milletleşme sürecini başarıya ulaştıran bir örnek olarak ele almıştır:

Başarıya ulaşmış, etnik olarak türdeş bir bölgede yaşayan, aynı dili konuşan ve baskıcı *Metternich* rejimi ve Alman kültürünün üstünlüğüne bir tepki olan Çek millî hareketi ne Herderci bir perspektiften ne de milliyetçilikle açıklanabilir. (Hroch, “From” 95)

Benzer şekilde Çarlık Rusya'nın “Ruslaştırma” (Smith 10) siyasetine tepki olarak ortaya çıkan Çarlık Azerbaycanı'nda uluslaşma sürecini ne Herderci perspektiften ne de klasik milliyetçilik kavramıyla açıklamak mümkün olmaktadır. Her ne kadar Ahundzade'de ilerleme karşıtı bir din tasavvuru öne çıksa da yani Ahundzade mazi ile kavgalı bir aydınlanmacı olsa da onun durumunu kendi kendine gerçekleşen bir iç dönüşüm olarak görmek mümkün değildir. Çünkü Ahundzade'nin halk diline eğilmesi, aslında Çarlığın modernleştirme çabası sonucunda mümkün olmuştur. Çarlık Rusya'nın politikaları bir taraftan imparatorluğa eklenen toplumların aralarındaki farklılıkları vurgulayarak halkları ayrı tutmaya çalışmış diğer taraftan da tam da bu ayrılmalar, politik direnç noktaları oluşturarak Rusya'dan bağımsızlık taleplerinin fitilini ateşlemiştir.

Başarıya ulaşmış millî hareketler, başlangıçta kendi kaderini tayin talebinden ziyade “imparatorluklar bünyesinde tatmin edici temsil ve eşit haklar” (Smith 11) talebinde bulunmuşlardır. Dolayısıyla bağımsızlığa giden yolda millî hareketlerin programlarında yer alan talepleri Hrochvari bir bağlamda sırasıyla “ikame, temsil ve kendi kaderini tayin” (Hroch, “National” 288-290) şeklinde sıralamak mümkündür. Bu taleplerin bağımsızlıkla sonuçlanmasında dışsal faktörlerin de etkisi söz konusudur. Bu bağlamda 1905 Devrimi, Ekim Devrimi ve Birinci Dünya Savaşı, Çarlık Azerbaycanı'nda politik bir hedef olarak ulus devletin oluşumunda belirleyici olmuştur. Bu noktada Ahundzade, Çarlık Azerbaycanı için politik bilinci olmayan ama politik olan yolun taşlarını döşeyen aydınlanmacı, ilerlemeci modernist bir düşünür olarak görülebilir.

Ahundzade'nin Din ve Felsefe Arasındaki Konumu

Küçük milletlerin uluslaşma sürecinde “emperyal sisteme entegre olmuş eğitilmiş entelijansiya”nın (Calhoun 105) millî bilincin oluşmasında etkili olduğu söylenebilir. Bu minvalde Ahundzade'nin ilerlemenin önünde engel olarak gördüğü geleneksel toplumsal anlayışla mücadele ederken millî hareketin A evresi'ni tetiklediği ifade edilebilir.

Aslında Ahundzade, Müslümanları modern eğitim-öğretimle tanıştırmak onları *karanlıktan, cehalleten kurtarmak* istemiş ve *cehalet*e neden olan İslam dinini ve din adamlarını *akıl ilkeleri* çerçevesinde eleştiriye tabi tutmuştur. Bu bağlamda Ahundzade, dünya milletlerinin (*Avrupa milletleri*) ilerleme kaydettikleri halde Müslümanların ciddi işlerle meşgul olmadığını düşünmüştür. Bu sebeple Müslümanlara ne zamana kadar gaffet uykusunda kalacağı sorusunu sormuştur. Ancak, dünya halkları ilerleme kaydettikleri halde Müslümanların gaffet uykusundan uyanmaya niyetlerinin olmadığını da belirtmiştir (Ahundzade, *Seçilmiş* 133). Kısacası Ahundzade'nin amacı, batmakta olan gafil Müslümanları kurtarmaya çalışmaktır. Bunun için de bir uyarıcı olarak aydınlanmacı yöntemini seçmiştir. Ahundzade bir aydınlanma filozofu olmasa da eğitim yoluyla halkının aydınlanmasının yolunu göstermeye çalışmıştır.

Ahundzade hakkında yapılmış araştırmalarda kullanılan filozof, milliyetçi gibi sıfatlar uluslaşma sürecinin ve Ahundzade'nin sürece katkısının doğru anlaşılmasını engellemektedir. Hâlbuki Ahundzade ne kurumsal anlamda bir filozof –etkilenmiş olduğu Voltaire gibi Aydınlanma düşünürleri de Batı düşüncesinde filozof olarak zikredilmezler– ne de siyasi hedefleri olan bir milliyetçi olarak kabul edilebilir. Çünkü Ahundzade, Milliyetçiliğin Çarlık Rusyası'nda ortaya çıkışının arifesinde hem kültürünü (millet) hem de devletini modern çağ öncesinde kaybetmiş *baskın olmayan etnik bir grubun* temsilcisi konumundadır. Ahundzade'nin metinlerinde özbilinç arayışının *ulusal duygudan* müteşekkil bir milliyetçilikten ziyade *kurtuluş* için Batı değerlerine bir *hayranlık* ve *güven* olduğu görülmektedir. Kurtulma'nın yolunu ise yerleşik din anlayışının eleştirilmesi ve reformunda görmüştür. Ahundzade (*Seçilmiş* 31, 32)'ye göre Voltaire'in eserlerinde Hristiyanlığa saldırması neticesinde Avrupada birey, ifade özgürlüğünü kazanmıştır. Dolayısıyla Ahundzade'ye göre Müslümanların *ilerlemeleri* için de İslam'ın ve din adamlarının *cesaretle* eleştirilmesi gerekmektedir. Müslüman bireyi özgür kılacak olan bu din eleştirisidir.

Ahundzade, ilerlemenin gerekliliğini savunan bir Aydınlanma mütefekkiri olmadan evvel klasik Aydınlanma düşünürlerinin çoğu gibi ailesi tarafından din adamı olmak için dini eğitime yönlendirilmiştir. Bu bağlamda Ahundzade'nin din eğitimi görmek için gittiği Gence'de (1832) Mirza Şafi Vazeh (1794-1852)'le tanışması ve aralarında geçen etkileyici diyalog din adamlarına yönelik yaklaşımının değişmesinde belirleyici olmuştur (Ahundzade, *Eserleri III* 2015-220).

Ahundzade bu diyalog sayesinde *gafler* uykusundan uyandığını düşünmüş ve din adamı olmak yerine modern bir eğitim için Rusça öğrenmeye başlamıştır. Böylece Rusça üzerinden modern Batı düşüncesiyle ilk temasını kurmuştur. Ancak Ahundzade'nin özellikle Fransız Aydınlanmacılarının düşüncesine karşı ilgisi, Tiflis Valiliği'nde göreve başladıktan (1834) sonra başta *Dekabrist* hareketinin Kafkasya'ya sürülmüş üyeleri, Tiflis'de *Gürcü, Ermeni ve Rus* aydınlardan oluşan entelektüel, kozmopolit bir çevreyle tanışması sayesinde başlamıştır (Rüstemli 166).

Ahundzade, geleneksel İslam düşünürlerinde olmayan aydınlanmacı bir cesaretle, açık şekilde Müslüman halkın ilerlemesinin karşısında engel gördüğü din anlayışı ile mücadele etmiş ve elde edilecek başarının alfabe reformu için de emsal teşkil edeceğine inanmıştır. Zira Ahundzade, Müslüman toplumların medenileşebilmesi için Batı düşüncesinde insanın belirlenim ilkelerinden biri olarak kabul edilen (Kant 316) *ilerleme* fikrinin *hikmetine* iman etmiştir. Bu itibarla Müslümanların düşüncelerinde “bilim ve dinin ayrılması” (Hüseynov 186) sayesinde ilerlemeye muvaffak olacaklarını iddia etmiştir.

Ahundzade'nin din ve felsefe arasındaki konumu, esasen *Kemalüddeve Mektupları* (1865) adlı eserlerinde şekillenmiş ve eseri yazma nedenini otobiyografisinde şöyle ifade etmiştir:

Alfabe reformunun yapılabilmesi için reformun önündeki temel engel olan İslam dini ve fanatizmdir. İslam dininin temelini sarsmak ve fanatizmi ortadan kaldırarak İslam dinini Protestanlıkla tanıştırmak için bu eseri yazdım. Bu eser bugüne kadar İslam dini hakkında Müslüman filozoflarının cesaretsizliklerinden dolayı yazamadıkları konulara aydınlık getirmiştir. (Ahundzade, *Eserleri III* 219, 220)

Başka bir yerde eseri yazma nedenini şöyle tekrarlamıştır:

Bu eseri yazmaktaki amacım yalnızca halkımın medenileştirilmesine hizmet değildir. Aynı zamanda fikir sahiplerimizin, filozoflarımızın, ilim adamlarımızın 1287 yıldır esarete ve zindanda olan fikrini azat ederek insanları körlükten kurtarmak istiyorum. (Ahundzade, *Eserleri III* 252)

Ahundzade, Müslüman filozofların *cesaretsizliğinden* dolayı düştüğü *ergin olmama* durumundan aydınlanarak kurtulacağına inanmış ve görüşlerini bu ilkeler ışığında oluşturmuştur. Bu itibarla eserinin gelecekte Müslüman toplumunu *mutlak yetkinliğe* (Cevizci 185) kavuşturacağına inanmıştır.

Ahundzade, Müslüman toplumunda hâkim olan teist varlık anlayışını eleştirmiş ve kimi zaman Voltaire gibi deist kimi zaman da d'Holbach gibi materyalist düşüncelere savrulmuştur. Bu anlamda *Mektuplar*'da varlık sorununu ele almış; varlığın bir nedene ihtiyacının olup olmadığı sorusunu tartışmış ve din adamlarını ve naturalist filozofları karşılaştırarak şu sonucu elde etmiştir. Şeriatçılara göre mümkün ve vacip, olmakla ikiye ayrılan varlığın bir nedene (Tanrı) ihtiyacı vardır. Bu ihtiyaç ise Tanrı'nın zatıdır. Naturalistlere göre varlığın bir nedene dayandırılması sonsuz bir nedensellik gerektirecektir. Bu ise aklın ilkelerine aykırıdır (Ahundzade, *Seçilmiş* 170, 71, 73). Ahundzade varlığın açıklanmasında dine de naturalistlere de uzak kalmıştır.

Bu bağlamda Ahundzade'nin varlık hakkındaki görüşünün materyalist bağlama oturduğu söylenebilir. Zira Fransız Aydınlanması'nın *materyalist* düşünürlerinden d'Holbach'ın *materyalizmin İncili* olarak da bilinen *Doğa Sistemi* (1770) adlı eseri incelendiğinde iki düşünürün varlık hakkındaki önermelerinin benzeştiği görülmektedir. d'Holbach da varlığın bir dış sebebe (Tanrı) ihtiyacının olup olmadığını şöyle ele almıştır:

Eğer doğayı önyargılardan etkilenmeden incelemiş olsalardı, maddenin kendi az enerjisiyle hareket ettiğine ve onu harekete geçirmek için herhangi başka bir harici itici güce ihtiyaç duymadığına çok daha önce ikna olurlardı. (D'Holbach 1016)

Ahundzade'nin varlığa yönelik *materyalist* bir değerlendirmeyi benimsemesi fikri Müslümanların ilerleme için Tanrı'ya ihtiyaç duymaması gerektiği şeklinde anlaşılmaya müsaittir. Ancak eserin sonunda Ahundzade, sistematik olarak bir materyalist veya ateist olmadığını, amacının sadece dinde reform yapılması olduğunu şöyle açıklamıştır:

Yazar halkın ateist, dinsiz ve imansız olmasını istememektedir. Yazarın amacı İslam dininin zamanın şartlarından ötürü protestanizme ihtiyaç duyduğunu göstermektir. Öyle kâmil bir protestanizm ki ilerleme ve uygarlık şartlarına uygun olsun. Özgürlük ve hukukla bağdaşsın ve doğu hükümdarlarının despotizmini hafifleterek erkek-kadın bütün İslam tayfasının cehaletten kurtulmasını vacip etsin. (Ahundzade, *Seçilmiş* 175)

Swietochowski (1932-2017) *Çarlık Azerbaycanı*'nda gelişen uluslaşmayı ele aldığı *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920* (1985) adlı eserinde Ahundzade'nin temel görüşlerinin yer aldığı *Mektuplar*

eserinde *Akıl Çağı* döneminin filozoflarını hatırlatan biçimde *rasyonalist* ve *aydınlanmacı* bir toplum eleştirisi yaptığını (Swietochowski 43) belirtmiştir.

Bu itibarla Ahundzade'nin özellikle fikirlerinin hem İran'da hem Osmanlı'da kabul edilebilmesi için amacının Müslümanların toptan dinden koparılması olmadığını belirtme gereği hissettiği söylenebilir. Eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla Ahundzade'nin iddia edildiği gibi topyekun bir *materyalist*, *ateist* olmaktan ziyade dinî otorite karşısında *pragmatik* bir pozisyon benimsediği görülmektedir. Fakat Ahundzade, bizzat dinin kendisini ilerlemenin karşısında temel engel olarak belirlediği için düşünsel konumunu gerekçelendirirken *deist* ve *materyalist* görüşler arasında gidip gelmiştir.

Ahundzade, *Mektuplar*'da Müslümanların ilerlemesi için ne tür bir ahlak anlayışı benimsemeleri gerektiği sorusunu da ele almıştır. Bu bağlamda *itikad*, *ibadet* ve *ahlak*'tan ibaret olan İslam ahlak anlayışında ilk iki amelin Müslümanı Tanrı'nın rahmetine layık *güzel ahlak*'a hazırladığını belirtmiştir. Ancak ona göre Müslümanların ilerlemesi için bilimler sayesinde Avrupa ve Amerika'da ortaya çıkan seküler güzel ahlaka erişmenin yollarını bulması gerekmektedir. Çünkü bilim ve marifet öğrenmek insan ahlakının saflaşmasına da katkı sağlamıştır (Ahundzade, *Eserleri II* 147; *Seçilmiş* 170, 171).

Bu bağlamda Ahundzade'nin düşünsel olarak etkilendiği kaynağı belirlemek adına tekrar Fransız Aydınlanmasına ve bilhassa d'Holbach'ın görüşlerine yer verilebilir. d'Holbach da bir aydınlanma düşünürü olarak ahlak konusunu ele almış ve “doğanın insana aklını kullanarak aydınlanmasını, gerçeğin peşinden gitmesini söylediği halde dinin akli yozlaştırdığını” (d'Holbach 1019) belirterek *dinsel ahlakı* yermiştir. Böylelikle Ahundzade'nin -bilhassa Fransız Aydınlanmasından etkilenmekle- Müslüman toplumu için bir tür *sekülerizm* çabası içinde olduğu görülmektedir.

Bu bağlamda Ahundzade'nin din ve felsefe arasındaki konumunun ağırlıklı olarak aydınlanma etkisinde şekillendiği ve geriliğin temel sebebini kurumsal olarak din ve din adamlarında gördüğü söylenebilir. Din yüzünden Müslümanlar uygarlıktan habersiz ve özgürlükten mahrum kalmaktadır. Dolayısıyla Ahundzade akıl ve hikmet (felsefe) esasında inşa edilmeyen itikadın yaşamayacağını düşünmüştür. Bu sebeple de İslam dininin yaşamasını akla, mantığa -İngiliz, Amerika ve diğer Avrupa halkları gibi- tâbi olmasına bağlamıştır (Ahundzade, *Seçilmiş* 103).

Alfabe Reformu ve Uluslaşmaya Etkisi

Ahundzade *Mektuplar* eserinin ikinci mektubuna şöyle başlamaktadır:

İranlılar çoğunlukla cahildirler. Kullandıkları alfabe barbarlık döneminden kalmıştır. Bu sebeple İranlılar arasında belki de bin kişiden biri okumayı beceremiyor. Öyle bir çare bul ki, İranlılar okumayı halletsinler. Yani insanlar zorlanmadan ana dillerinde okuyup yazabilsinler. (Ahundzade, *Seçilmiş* 66)

Halk diline dayanan modern dillerin ortaya çıkması, Avrupa'da kilise dilinin *yapaylığının* eleştirilmesiyle başlamış ve *saf, köklü* diller arayışında olan milliyetçi döneme kadar devam etmiştir. Bu bağlamda Ahundzade'nin alfabe reformunun amacı *konuşma, ifade etme ve anlama* sorunlarını ortadan kaldırarak bilimlerin ve sanatların gelişmesine muvaffak olmaktadır. Bu minvalde Ahundzade'nin 1857'de yazdığı Alfabe Risalesi'nin üç aşamadan geçtiği söylenebilir. Birinci ve ikinci aşamada okuma-yazma sorununun giderilebilmesi için alfabede *sadeleştirme* istemiştir. Ancak *alfabe reformu* tasarısı umutla gittiği Tahran ve İstanbul'da kabul görmemiştir. Bu nedenle Ahundzade daha radikal bir tutum benimseyerek alfabenin değiştirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür (Ahundzade, *Eserleri III* 18-20). Mehrdad Kia (429)'ya göre "Ahundzade'nin *alfabe reformunun* arkasındaki temel ilke okuryazarlığın artırılması; modern yaygın eğitime giriş olmuştur. Alfabe reformunu savunurken Müslüman toplumların ilerlemesinde temel engel olarak gördüğü İslam'a da dolaylı olarak saldırmıştır".

Ahundzade'nin kendisi ise *alfabe reformu* üzerinde durmasının nedenini bütün dünya halklarının bilimde, sanayide ilerlemesine bağlamıştır. Hatta kendi eski yazılarını bırakıp medeniyet dairesine dâhil olan Japonları gördüğü zaman sadece *talim ve terbiye* işlevi olan alfabenin zorluğu yüzünden Müslümanların geri kalmasına dayanmadığını ifade etmiştir (Ahundzade, *Eserleri III* 173). Bu bağlamda Ahundzade'nin Müslümanların alfabe yoluyla modernleşmesini amaçladığını söylemek mümkündür.

Öte yandan Çarlık Azerbaycanı hakkında ve bilhassa Ahundzade'nin düşünceleri ve dil projesi üzerine yapılmış araştırmalar arasında Ahundzade'nin uluslaşma sürecine etkisinin anlaşılmasını zora sokacak değerlendirmeler görülmektedir. Hâlbuki Aydınlanma'nın ilerleme ülküsünden etkilenen Ahundzade'nin hedefi, İslam dininin, Protestanlığın başlattığı reform hareketine benzer bir dönüşüm geçirmesi ve Müslüman İranlıların *hurafelerinden* kurtularak *ilerleme* aşamasına geçebilmesi olmuştur. Bu noktada "Ahundzade'nin metinlerinde özellikle *alfabe reformunun* altında bir milliyet düşüncesi aramak mümkün mü?" sorusu akla gelmektedir. Bu bağlamda Ahundzade'nin eğitim ve öğretimin modern ilkeler çerçevesinde oluşturulmasını talep ederken halka "geleneklerini

tantıyıp sevdiiren bir eğitim” (Kedourie 75) veren milliyetçi bir düşünceden hareket etmediği söylenebilir. Öte yandan Çarlık Azerbaycanı'nda millî hareket süresince dil problemi her evrede farklı bir amaç doğrultusunda yorumlanmış veya yorumlanmak zorunda kalınmıştır (Bk. Şekil 1).

Şekil 1. Ana Dilin Gelişimi

Ahundzade, alfabe reformunun nedenini ve getireceği kolaylığı şöyle ele almıştır: *Birincisi*: Müslüman alfabesinde harfler birbirine benzediğinden ayırt edilmesi zorlaşıyor. Harfler arasındaki farklılık sadece noktalarla belirlenmiştir. Ancak bazen noktalar koyulmadığı zaman yeni okumaya başlayanlar için zorluk oluşturuyor. *İkincisi*: Öte yandan nahivcilerin ıstılahında hareke (i‘râb) olarak adlandırılan sesli harflerin sözlerin terkiibinde yazılmaması da yeni okumaya başlayanlar için zorluk oluşturmaktadır. *Üçüncüsü*: Günlük konuşmada kullanılan ve alfabede bulunmayan harfler. Dolayısıyla okuyucunun öğrenmenin ilk aşamalarında yanlış yapmasına neden olmaktadır. *Dördüncüsü*: Hülasa biz Müslümanlar okumayı harfler sayesinde okumaktan ziyade alışkanlığa ve kelimelerin görünüşü esasına dayalı olarak okuyoruz (Ahundzade, *Eserleri III* 16).

Ahundzade *alfabe reformuna* inanmış ve önem vermiş ve reforma tabi tutulmuş yeni alfabe sayesinde Müslümanların *kendi dillerinde* okuyup yazma imkânı elde edeceğini iddia etmiştir. Alfabe reformunun başarıya ulaşması için mevcut Müslüman devletler tarafından ekonomik ve politik olarak desteklenmesi gerektiği düşüncesinde olmuş; bu anlamda Osmanlı'ya ve İran'a müracaat etmiştir. Bu açıdan bakıldığında Ahundzade, Azerbaycan özelinde bir millî bilinç hedefi gütmüş değildir. Zira kendisi bu süreci bir

yenilenme olarak adlandırmıştır. Yenilenme açısından alfabede reform, Ahundzade için önemli bir *sorun* olmuştur. Ona göre “İslam halklarının alfabetesini değiştirmenin amacı, bilimler ve sanatların öğrenilmesini kolaylaştırmaktır” (Ahundzade, *Eserleri III* 170).

“Avrupa bilimlerini Müslüman halka seçilmiş insanlar ulaştırmalı ve eğer seçilmişler bilim ve sanatları Fransız veya İngiliz dillerinde halka ulaştırmaya kalksalar başarılı olamayacaklardır. Yeni alfabe tertip edilmeli ve yeni alfabe tertip edilirken sadeleştirilmesine önem verilmeli ki onu öğrenmek için iki-üç haftadan artık zaman gerekmesin” (Ahundzade, *Eserleri III* 170-172). Buradan anlaşılacağı gibi Ahundzade'nin anadilde yazmayı teşvik etmesinin nedeni Müslüman halklarının Avrupa bilim ve sanatlarını elitler aracılığıyla öğrenmesini kolaylaştırmak olmuştur. Alfabe reformunun gerçekleştiği takdirde Müslümanların ekonomik, bilimsel vb. alanlarda ilerlemesinin kolaylaşacağını iddia etmiştir.

Ahundzade, din adamlarının reforma mani olmamaları için onların pragmatik bağlamda ikna edilmesi gerektiğini de ifade etmiş ve “halkın okuduğunu anlama becerisinin artacağından dolayı dinî hakikatleri de anlayacağına dolayısıyla ruhanilerin halkın cahilliğinin giderilmesine mani olmayacağına inandığını” (Ahundzade, *Eserleri II* 18) belirtmiştir.

Ahundzade'ye göre insanın düşünmesi, varlığını sürdürebilmesi açısından önem arz etmektedir: “Okumuşların sayısının yeteri kadar olduğu ülkelerde tefekkür edenlerin sayısı da yeteri kadar olmaktadır. Tefekkür edenlerin olduğu ülkede ise hayatın bütün alanlarında halk terakki edebilir, zira her şeyin temeli bilim/bilgidir ve bilginin elde edilmesi ise alfabenin kolay olup olmadığına bağlıdır” (Ahundzade, *Eserleri II* 249). Bu anlamda tartışmalı da olsa Ahundzade, yaygın eğitimi bilimsel gelişme açısından zorunlu görmektedir.

Böylece Ahundzade'nin Azerbaycan'da dil üzerinden *modernleşirmeyi* gerçekleştirmeye çalıştığı söylenebilir. Aydınlanma'nın ilerleme kavramına iman etmiş Ahundzade'ye göre dinin; dolayısıyla Arap alfabetesinin kendi halkı için geçerliliği kalmamıştır. Cehaletin nedeni olarak nitelediği Arap alfabetesi ile aslında artık kanıtlanma ihtimali olmayan dinî gerçekliğin İran/Azerbaycan halkının hayatına yön vermemesi gerektiği tezini savunmuştur. “Araplar bizim (İran) bin yıllık saltanatımızı yıktılar, bugüne kadar abat etmek mümkün olmamıştır. Diğer taraftan boynumuza öyle bir yazı da bağladılar ki onun yüzünden umumun cehaletten kurtulması imkânsız hale gelmiştir” (Ahundzade, *Seçilmiş* 161).

Modern öncesi dönemde Avrupa'da Latince *kutsal bir homojenlik* ve buna mukabil evren tasavvuru oluşturmuştur. Ancak Aydınlanma'nın *kamusal filozofları* için kilise ve Latince *gericilik* anlamına gelmekteydi. Bu çerçevede yerel/millî dillerin ehemmiyeti artmıştır. Ahundzade de reformist aydınlanmacı projeyi harfiyen takip etmektedir. Halk diline bu kadar vurgu yaparak da esaret öncesi/İslam öncesi çağlara atıf yapmaktadır. Ahundzade'ye göre Arap alfabesi esaretin sembolüydü ve halk diline dönüşün bir direnç noktasıydı. Küçük millet milliyetçiliğinin B ve C Evreleri'ndeki politik bilinci yaratan da bu tür kültürel/akademik direnç noktaları olmuştur.

Böylelikle Ahundzade'nin amacının ne sistematik materyalist felsefe ortaya koymak ne de bir millî bilinç (siyasi hedef) gütmek olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü B ve C evreleri'nde gelişen millî/siyasi bilinç/hedef bağlamında anlaşıldığı gibi ekonomik ve politik şartlar oluşmadan millî bilincin oluşmasına yönelik (gazete makaleleri, kitaplar, şiirler gibi) metinler ortaya çıkamamaktadır. Bu anlamda Ahundzade de bir reformist olarak değerlendirilebilmektedir. *Millî dil* kavramı doğrudan *millî bilinç* (siyasi hedef) çağrışımı yapmaktadır. Hâlbuki henüz milli bir bilinci oluşmamış Ahundzade, Müslümanların ilerlemelerini sağlayacak Avrupa bilimlerini öğrenmek için *yapay* Arap alfabesinin engel teşkil ettiğini belirtmektedir. Daha ziyade pratik nedenlerle alfabenin reforma tabi tutulması veya halk dillerinin kullanılması gerektiğini iddia etmektedir. Çünkü Ahundzade'ye göre Arap alfabesi basit *talim ve terbiye*'den başka dini bir özelliğe sahip bulunmamakta ve bilimin, sanatın gelişmesine özellikle engel teşkil etmektedir.

Bu bağlamda Çarlık Azerbaycanı'nda dile modern kavramları dâhil ederek modernleşme sürecini başlatan Ahundzade, benimsediği bu görüşü şöyle ele almıştır:

Mektuplar'ın yazarı Avrupa filozoflarının düşüncesindedir. Yani liberal ve ilerlemeci meslek sahiplerindedir. Amacı milletin bütün sınıfları arasında bilim ve sanatların gelişmesidir. Bu anlamda birkaç yol denenmiştir. Alfabe'nin değiştirilmesi girişimi de bu kabildendir. O milletin kalbinde namus, vatanperverlik, adalet ve beraberlik tohumu ekmek ve milletin kurtulmasını istemektedir. Ancak bu amaç, insanların gören gözünü kör eden, ilerlemenin önündeki temel engel olan dinin itikat esasları mahvedilmedikçe gerçekleşemez. (Ahundzade, *Seçilmiş* 160)

Ahundzade bir anlamda geleneksel dinlerin insanları *yeminle* kendisine bağlı kıldığını ve din dilinin (Arap alfabesinin) de bu görevi (talim, terbiye) icra ederek Müslümanlara engel teşkil ettiği savından hareket etmektedir.

Bu anlamda *zorunluluk* ilkesine dayanan İslam dininin Hristiyanlık benzeri reforma tabi tutularak (Ahundzade, *Eserleri III* 220) yeni bir hüviyet kazanması gerektiği fikrini savunmuştur. Buna benzer modernleşme süreçleri Osmanlı'da ve Rusya'da da yaşanmıştır. Rus Bilimler Akademisi, 1802'de Kilise Slavcası üzerinde zafer kazandığını göstermek için resmi bir gramer yayımlamıştır (Anderson 89). Bu çerçevede dildeki reform ve değişiklik, *geleneksel cemaatten* modern cemaate (millet) ilk adım olarak değerlendirilebilir. Yani reforma tabi tutulmuş dilin, Ahundzade için *homosentrik*, rasyonalist bilginin kaynağı olmakla varlığın, değer ve politığın belirleyicisi olan *teosentrik* bilgi kaynağından *kurtulmak* anlamına geldiği söylenebilir.

Bu bağlamda *alfabe reformu*, Müslüman âleminde bir ilk olarak kabul edilebilir ve temel özelliği bir aydınlanmacı yazarın dindaşlarını *cehale'ten kurtarma* girişimidir. Ancak Ahundzade'de dilden mülhem milli/siyasi bir hedef olmadığı söylenebilir. Zira Azerbaycan'da 1905 Devrimi'ne kadar milliyetçi bir akım ortaya çıkamamıştır. Ahundzade'nin Müslümanları Batı değerleriyle bütünleştirmek (Bennigsen ve Lemerrier-Quellejay 15, 16) ve karanlıktan kurtarmak istediği söylenebilir. Dolayısıyla Ahundzade İslam medeniyetinin çökmekte olduğunu düşünmüş ve kurtuluşu Batı'nın değerlerinde görmüştür. Bu sebeple de Batının taklidini yapmıştır (Alstadt 276). Bu anlamda Ahundzade'nin Azerbaycan bağlamında politik bir hedefi olmamıştır. Fakat Azerbeycan milliyetçiliği açısından politik olan da Ahundzade ile birlikte vücut bulmuştur.

Sonuç

Ahundzade'nin Azerbaycan milliyetçiliğinde önemli bir rol üstlendiği tartışılmazdır. Ancak bu rol Ahundzade'nin bizatihi milliyetçi ideolojiyi benimsediği anlamını taşımamaktadır. Ahundzade'nin görüşlerinde bir milliyet bilinci oluşmadığı gibi eleştiriye tabi tuttuğu dini anlayış karşısına aslında modern felsefi bir sistem de koyamamıştır. Bir maarifçi olarak özellikle alfabenin halk tarafından anlaşılmasından dolayı Arap Alfabesinin ve dinî değerlerin halkın ilerlemesine engel teşkil ettiğini düşünmektedir. Bu nedenle halk dilini yazı dili olarak da öne çıkarmanın önemine inanmıştır. Dilin ve alfabenin yerleşmesi Hrochvari B Evresi'nde millî bilincin oluşmasına hizmet etmiştir. Ahundzade ile beraber Çarlık Azerbaycanı'nın modernleşmesi başlamış ve *vatan*, *patriotizm*, *millet* gibi millî bilincin oluşmasına temel teşkil edecek kavramların modern anlamları Azerbaycan dilinin zihinsel düzlemine kazandırılmıştır.

Dolayısıyla bu çalışmada Ahundzade'nin milli hareket ve uluslaşma süreci bağlamında değerlendirilmesinin mümkün olduğu, ancak Ahundzade'nin milliyetçi olmaktan ziyade evrenselci/aydınlanmacı düşüncenin temsilcisi olduğu sonucuna varılmıştır. Bu nedenle Ahundzade Müslümanlıktan dolayı geri kalmış halkını öncelikli olarak Türkleştirmeye değil daha ziyade gelişmiş bir modern insan olarak yapılandırmaya çalışmıştır. Fakat Ahundzade'nin modernleştirme çabaları bir sonraki evrede milliyetçi düşünceleri besleyen en önemli damar olmuştur.

Hrochvari B evresi'nde Aydınlanma'nın ilkelerinden -Çarlık Azerbaycan'ı özelinde Ahundzade'nin düşüncelerinden- etkilenen olan romantik aydınlar, şairler 1905 Devrimi ve aynı dönemdeki Ermeni-Müslüman çatışmasının etkisiyle modern insana özgü *Ben*'i artık *Biz*' olarak yorumlamaya başlayacaklardır. Aydınlanmacı bir maarifçi olarak Ahundzade'nin Çarlık Rusya'sı karşısında bir *Biz* kaygısı olmasa da onun düşüncelerin etkisi ikinci dönemde kimlik kurucu rolü üstlenmiştir. Bu nedenle bu çalışma Hroch'un küçük milletler tezi bağlamında Ahundzade'nin uluslaşma sürecindeki yerinin, rolünün, etkisinin doğru, anlaşılabilir, açıklanabilir bir çerçeveye oturtulmasını sağlamaya çalışmıştır.

Açıklamalar

- 1 Çalışma boyunca “ulus” ve “millet” kavramları literatürdeki farklılığa rağmen eş anlamlı olarak kullanılacaktır.
- 2 Ayrıntılı Bilgi için bk. Charles Taylor. “Tanınma Politikası.” *Çokkültürcülük*, Haz. Amy Gutmann, Çev. Yurdanur Salman, YKY, 2014, ss. 46-94.
- 3 Ayrıntılı bilgi için bk. Ulrike v. Hirschhausen. “Rezension zu: Hroch, Miroslav: Das Europa der Nationen. Die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich.” Göttingen. 2005, ISBN 3-525-36801-1, H-Soz-Kult, 04.01.2007, www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-8174.
- 4 Ahundzade'nin ismi muhtelif çalışmalarda Mirza, Mirze, Fethali, Feteli gibi kullanılmaktadır. Ancak bu makalede Mirza Feteli Ahundzade olarak kullanılacaktır.
- 5 Aydın Balayev, Azerbaycan ulusal bilinci üzerine yazmış olduğu makalesinde Hroch'tan bahsetmiştir. Ancak uluslaşma sürecini Hroch'un yöntemiyle ele almamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Balayev, Aydın. “20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan Türklerinde Ulusal Kimlik ve İdeolojinin Oluşumu.” *Azerbaycan'da Din ve Kimlik*, Çev. Vügar İmanbeyli, Haz. Sevinç Alkan Özcan ve Vügar İmanbeyli, Küre Yayınları, 2014, ss. 53-97.
- 6 Örnek olarak; Kia (1995) ve Uca, Alaattin. “Mirza Feteli Ahundzade'nin

Türk Dünyası'na Hizmetleri.” *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, no. 17, 2001, ss. 365-381.'e bakılabilir.

- 7 *Kolonyal şikayetin* vuku bulmasını mevcut egemen milletin, rejimin kimlik bunalımına girmesi olarak da nitelendirebiliriz. Bu anlamda Ahundzade'nin Çarlığa karşı *kolonyal* şikayetten ziyade sempati duyduğunu ve milli meselelere karşı nötr, tarafsız olduğunu söylemek mümkündür. Bu konu için ayrıntılı bk. Hroch, Miroslav (2004).
- 8 Örneğin Khalid Adeeb “What Jadidism Was, and What it Wasn't: The Historiographical Adventures of a Term” makalesinde “Ceditçilerle” “Eğitimcileri” karşılaştırarak ikincilerin de modern entelektüel olmakla beraber milliyetçi olmadıklarını ileri sürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bk. Khalid Adeeb. “What Jadidism Was, and What it Wasn't: The Historiographical Adventures of a Term.” *Central Eurasian Studies Review*, vol. 5, no. 2, 2006, ss. 3-7.
- 9 Bununla ilgili çalışma için bk. Alaattin Uca. “Mirza Feteli Ahundzade'nin Türk Dünyası'na Hizmetleri.” *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, no. 17, 2001, ss. 365-381; öte taraftan Ziya Gökalp *Türkçülüğün Esasları*'nda Ahundzade'den bir yerde bahsetmiş ve Türkçü sıfatını kullanmıştır. Ancak etraflı açıklama vermediğinden ne demek istediği hakkında yorum yapmak güçleşiyor. Örneğin Yusuf Akçura *Türkçülüğün Tarihi* adlı eserinde Ahundzade bahsinde eserlerini okuyamadığını belirtmiştir. Bu nedenle Gökalp'ın bu yorumu yaparken Rusya Türkleri üzerine ve Ahundzade'yle ilgili ciddi bir bilgi birikimine sahip olup olmadığını bilmiyoruz. Ayrıntılı bilgi için bk. Ziya Gökalp. *Türkçülüğün Esasları*. Varlık Yayınları, 1968, ss. 5-15; Yusuf Akçura. *Türkçülük*. Türk Kültür Yayınları, 1978, ss. 65-68; öte yandan Ahundzade dine, dinî değerlere karşı olarak İslam'a karşı açıktan bir cephe almıştır. Oysa Türkçülük, bir modern ideoloji olarak oluşurken İslamcılık veya dinle ile arasına Ahundzade'de olduğu gibi keskin ayrımlar da koymamıştır. Ayrıntılı bk. Süleyman Seyfi Öğün. *Türk Politik Kültürü*. Alfa Yayınları, 2000, ss. 293-301. Bu nedenle Ahundzade, milliyetçi olmaktan ziyade aydınlanmacı bir maarifçidir.
- 10 Bununla ilgili olarak bir çalışma için bk. Kia (1995).
- 11 İran-Rus savaşından sonra Azerbaycan ikiye ayrılmış ve Azerbaycan'ın kuzey kısmı Çarlık Rusya'nın idaresi altında girmiştir. Bu anlamda 1828 Türkmənçay antlaşmasından sonra Azerbaycan'da ekonomik, idari, politik vs. bağlamda gelişen değişikliklerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Swietochowski (1988); Mahmud İsmayilov (Ed.). *Azerbaycan Tarihi*. 4. cilt. Elm Yay., 2007.
- 12 Hüseyinzade'nin Ahundzade hakkındaki görüşleri için bk. Ali Haydar Bayat (303-305); Hüseyinzade'nin Ahundzade'yle ilgili görüşleri için ayrıca bk. B. A. Hüseyinzade. *Seçilmiş Eserleri*. Haz. O. Bayramlı & A. Turan. Doğu Batı Yay. 2007, s. 191, 192.

- 13 İlkçi Kuram için bk. Özkırımlı, Umut. *Milliyetçilik Kuramları*. Doğu Batı Yay, 2015, ss. 79-102. Etnosembolcü Kuram için bk. Smith, Anthony. *Ulusların Etnik Kökeni*. Dost Yay, 2002; Smith, Atnhony D. “The Myth of ‘modern nation’ and myth of nations”. *Ethnic and Racial Studies*, vol. 11, no. 1, 1988, ss. 1-26; Smith, Anthony D. *National Identity*. Penguin Press, 1991; Özkırımlı, Umut (Ed.). *Milliyetçilik Kuramları*. Doğu Batı Yay, 2015, ss. 208-237; Anthony, D. Smith. “Review Article: Ethnic Persistence and National Transformation.” *British Journal of Sociology*, vol. XXXV, no. 3, 1984; Vs. Modernist Kuram için bk. Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism*. Blackwell Publishers, 1983; Gellner, Ernest (2009). *Milliyetçiliğe Bakmak*. İletişim Yayınları, 2009; Gellner, Ernst (1999). “The Coming of Nationalism and Its Interpretation: The Myth of Nation and Class.” *Mapping the Nation*, der. Gopal Balakrishnan, Verso, 1999, ss. 98-146; Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler*. Metis Yayınları, 2015; Hobsbawm, E. J. *Nations and Nationalism Since 1870*. Cambridge University Press, 1992.
- 14 Ayrıntılı bilgi için bk. Özkırımlı, Umut (2008). *Milliyetçilik Kuramları*. Doğu Batı Yay, 2008, ss. 29-81, 81-94; 105-108, 208-211; Calhoun, Craig. *Milliyetçilik*. Çev. Bilgen Sütçüoğlu. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay, 2009, ss. 13-17.
- 15 Orjinalde Miroslav Hroch Galicians (in Spain) şeklinde kullanmıştır. Ayrıntılı bk. Hroch (1995).
- 16 Hüseyin Baykara Çarlık Azerbaycanı'nın uluslaşma sürecine yönelik yazdığı *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi* (1975) adlı eserinde Ahundzade'nin filozof olmasından bahsetmiştir: “Mirza Feteli'nin “Kemalüt-dövlə Cemalütdövlə mektupları”, “Mollayı Rumi (Mevlana Celalettin rumi) ve onun eserleri hakkında”, Filozof Yuma cevap” ve başka bu gibi derin felsefi ve siyasi yazıları şimdi bile İslam Şarkında Aktüelitesi kaybolmıyan yazılardır”. Baykara aynı zamanda Mirza Kazımbey için de “Türk dilinin (Tatar) yaratılması fikrini teklif etmesinden ötürü onu ilk Türk milliyetçisi olarak kabul etmiştir”. Bk. Baykara, Hüseyin (1975). *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi*. Azerbaycan Halk Yay, 1975, s. 67, 62.
- 17 “Alman ve İngiliz Aydınlanması'ndaki birkaç isim dışta tutulursa (örneğin Kant ve Hume) gerçekte kurumsal anlamda “filozof” bile olmayan, felsefi bir sistem geliştirme konusunda ne istekli ne de başarılı, söylediklerinin bir cemaat-içi söylem olmasından çok, kamuya ulaşmasından yana, dolayısıyla belli bir felsefi dil kurma yerine, varolan dili felsefe için araçsallaştıran, ne ateist ne de teist ama bazen deist bazen pagan, temel inancı insanın yeryüzündeki hayatının kusursuzlaştırılması dışında da bir inancı olmayan, korku ve miti aşılması gereken uğraklar olarak görüp, kendileri birer korku ve mit imgesi haline dönmüş “aydınlanmış despotlara”, bir tür put-

- kıncı gözüyle bakan, kimi Diderot gibi ölünceye kadar kendi ilkelerine ve zeminine sadık kimiyse Voltaire gibi her an ve tehlike karşısında ilkelerinden vazgeçmeye, hiç değilse gözden geçirmeye hazır, politik otoriteyle ne barışık ne de büsbütün küs, kah onsekizinci yüzyılın “yaramaz çocukları” kah “akıl imparatorluğunun saygıdeğer üyeleri” *les philosophes*dur, Aydınlanmayı yaratan; Ahmet Çiğdem. *Aydınlanma Düşüncesi*. İletişim Yay, 2007, s. 20, 21.
- 18 Koyre benzer yorumları modern Rus düşüncesi için yapmıştır: “Geçmiş barbar bulup üzerine bir sünger çeken batıcılara göre: Rusya'nın kurtuluşu batı uygarlığını eksiksiz bir şekilde, Batının düşünce ve kurumlarını bütünüyle benimsemekten geçiyordu”. Bk. Koyre, Alexandre (1994). *19. Yüzyıl Başlarında Rusya'da Batıcılık, Ulusçuluk ve Felsefe*. Belge Yay, 1994, s. 12.
- 19 Voltaire, *Felsefe Sözlüğü* (1764) eserinde din adamlarını şöyle eleştirmiştir: “Beyefendiler, haklısınız. Toprağı istila edin; toprak kuvvetli adamlara aittir ya da ona el koyacak kadar akıllı adamlara aittir. Cehalet, hurafe ve sağlıklı düşünememe dönemlerinde mirasımızı yağmalamak için faydalandınız ve bizleri ayaklarınızın altına aldınız, belki de zavallıların özünden faydalanarak semirdiniz. Ama aklın günleri gelebilir korkusuyla ürperin”. Bk. Voltaire. *Felsefe Sözlüğü* (1004); Alev Alatlı (Der.). *Batı'ya Yön Veren Metinler III*. Kapadokya Meslek Yüksek Okulu Yay, 2010.
- 20 Voltaire de babası tarafından ilk olarak dini okula yazdırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Server Tanilli (2001). *Voltaire ve Aydınlanma*. Alkım Yay, 2001, ss. 15-26.
- 21 Ahundzade görüşlerinin dönüşümünde etkili olmuş diyalogu otobiyografisinde şöyle aktarmaktadır:
“-Mirza Feteli ilimleri (dini) öğrenmekte amacın nedir?
-Ruhani (din adamı) olmak istiyorum
-Demek riyakar ve şarlata (sahtekar) olmak istiyorsun?
-Şaşkınlık içinde kaldım ki acep bu ne demektir?
-Mirza Şafi benim şaşkınlığımı anladı ve ekledi:
-Mirza Feth Ali! Kendi ömrünü bu iğrenç cemaatin sıralarında mahvetme!
-Başka bir iş arkasınca git!” (Ahundzade, *Eserleri III* 219, 220).
- 22 Ayrıntılı bilgi için bk. Walicki, Andrzej. *Rus Düşünce Tarihi*. Çev. Alaeddin Şenel, İletişim Yayınları, 2009, ss. 105-129.
- 23 Ayrıntılı bilgi için bk. Kant (309-320).
- 24 *Mektuplar* eseri ise felsefi bir eser niteliği taşımak yerine daha ziyade edebi bir hiciv olarak kabul edilebilir. Fransız Aydınlanmacılarından Voltaire İngilizler Hakkında Mektuplar (1734) ve Montesquieu (1721) vb. eserler kaleme almışlar.

- 25 Ayrıntılı bilgi için bk. Immanuel Kant (309-321).
- 26 Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Cevzici. *Aydınlanma Felsefesi*. Ezgi Kitabevi, 2002, ss. 185-192.
- 27 “Ahundzade Rusya materialist geleneğinin bir devamcısı olmuş ve Rus materialist geleneğinin etkisi altında Azerbaycan’da materialist felsefesi gelişmiştir” (Hüseynov 171). Haydar Hüseynov 1940’larda Sovyet sansürü baskısıyla yazdığı eserinde Ahundzade’yi tamamen din karşıtı ilan etmiştir. Ancak bize göre Ahundzade’nin görüşlerinin salt materyalizm çerçevesinde değerlendirilmekten ziyade materyalizmi de içeren bir modernist olarak değerlendirilmesi daha doğru bir yaklaşım olur (171-279).
- 28 Ahundzade basılması için Mektuplar eserine dair yazmış olduğu bir rica mektubunda eserin yazarının kendisi olduğunu söyleyememiş, o bakımdan üçüncü şahıs zamiri olarak “yazar” ifadesini kullanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahundzade (*Seçilmiş* 158-175).
- 29 Ayrıntılı bilgi için bk. d’Holbach (2010); Alev Alatlı (Der.). *Batı’ya Yön Veren Metinler III*. Kapadokya Meslek Yüksek Okulu Yay, 2010, ss. 1018-1020.
- 30 Ahundzade İranlılar derken aslında kendi halkı olan Azerbaycanlıları da kastetmektedir. Zira o dönemde kültürel olarak Farsça ve Arap alfabesi Azerbaycan’da da hakimdir. Ahundzade’nin bir taraftan da “İranlılar” metaforuyla kendi halkına karşı self oryantalist bir yaklaşım içinde olduğu söylenebilir. Self oryantalizm tartışması için ayrıntılı bk. Bezci, Bünyamin, ve Y. Çiftçi. “Self Oryantalizm: İçimizdeki Modernite Ve/Veya İçselleştirdiğimiz Modernleşme.” *Akademik İncelemeler Dergisi*, vol. 7, no. 1, 2012, ss. 139-166.
- 31 Ayrıntılı bilgi için bk. Eco, Umberto. *Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışı*. Literatür Yay, 2009, ss. 31-47; 63-99.
- 32 Japonlar, aslında Ahundzade’nin Çarlık Azerbaycanı için öngördüğü şekliyle bir alfabe reformu geçirmediler. Ancak millî bir eğitimin inşası sürecinde alfabenin anlaşılabilirliği için bazı reformlar yaptılar. Japon modernleşmesi için ayrıntılı bilgi için bk. Subay, Serdar. *XIX. Yüzyılda Japonya ve Osmanlı Devleti’nin Modernleşme Çabalarının Karşılaştırmalı Analizi*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi. 2017, ss. 97-108.
- 33 Örneğin Alaattin Uca, “Mirza Feteli Ahundzade’nin Türk Dünyasına Hizmetleri” adlı makalesinde Ahundzade’nin dil projesiyle “Türk Birliği”ni tesis etmeyi hedeflediğini ileri sürmüştür. Halbuki millî hareket sürecinde umum Türkler için ortak dil projesi B evresinde Ali Bey Hüseynzade’nin oluşturduğu romantik çevre tarafından ortaya çıkmıştır. Öte yandan bu romantik düşünün ortaya çıkması veya millî canlanışa neden olabilmesi için de anadilde matbuata izin veren 1905-1907 Devriminin patlak vermesi

- gerekmıştır. Ayrıntılı bk. Alaattin Uca. “Mirza Feteli Ahundzade'nin Türk Dünyası'na Hizmetleri.” *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, no. 17, 2001, ss. 365-382.
- 34 Bk. Rüstemli (2016).
- 35 Ayrıntılı bilgi için bk. Ahundzade (*Eserleri III* 15-20); öte yandan Ahundzade'nin Alfabe problemi hakkında Türkçe kaynak için bk. Rüstemli (2016).
- 36 Sadece Türkî dilde değil; aynı zamanda reforma tabi tutulmuş Arap ve Farsî dilleri de kullanılabilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahundzade (*Eserleri III* 170-173).
- 37 Dante Alighieri halk dilini öne çıkararak Latince için “yapay” ifadesini kullanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Umberto Eco. *Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışı*. Çev. Kemal Atakay, Literatür Yay, 2009, ss. 31-47.
- 38 Altstadt Azerbaycan Türklerinin (yazar bu kavramı kullanmıştır) Rus işgalinden sonra Ruslara verdikleri cevapları “kültürel, ideolojik ve politik” olarak ayırmıştır. Yazara göre Ahundzade ilk aşamada yer almıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Altstadt (267-286).

Kaynaklar

- Ahundzade, Mirza Fetali. *Eserleri I*. Haz. Hamid Memmedzade, Doğu-Batı, 2005.
- Ahundzade, Mirza Fetali. *Eserleri II*. Haz. Hamid Memmedzade, Doğu-Batı, 2005.
- Ahundzade, Mirza Fetali. *Eserleri III*. Haz. Hamid Memmedzade, Doğu-Batı, 2005.
- Ahundzade, Mirza Fetali. *Seçilmiş Eserleri*. Kitap Kulübü, 2014.
- Altstadt, Audrey L. “Azerbaijani Turks' Response to Russian Conquest.” *Studies in Comparative Communism*, vol. 19, no. 3/4, 1986, ss. 267-286.
- Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler*. Çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, 2017.
- Baykara , Hüseyin. *Azerbaycan İstiklak Mücadelesi Tarihi*. Azerbaycan Halk Yayın, 1975.
- Bayat, Ali Haydar. *Ali Bey Hüseyinzade*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, 1998.
- Bennigsen, Alexandre, Lemercier-Quelquejay, Chantal. *Step'te Ezan Sesleri*. Çev. Nezih Uzel, Kent Basımevi, 1981.
- Calhoun, Craig. *Nationalism*. University of Minnesota Press, 1997.
- Cevizci, Ahmet. *Onyedinci Yüzyıl Felsefesi*. Ezgi Kitabevi, 2002.
- d'Holbach , Baron. “Doğa Sistemi” *Batı'ya Yön Veren Metinler*, ed. Alev Alatlı, Kapadokya MYO, 2010, ss. 1013-1020.
- Hroch, Miroslav. “National Self-Determination from a Historical Perspective.” *Canadian Slavonic Papers* , vol. 37, no ¾, 1995, ss. 283-299.

- Hroch, Miroslav. *Avrupa'da Milli Uyanış*. Çev. Ayşe Özdemir, İletişim Yayınları, 2011.
- Hroch, Miroslav. "From ethnic group toward the modern nation: The Czech case." *Nations and Nationalism*, vol. 10, no. ½, 2004, ss. 95-107.
- Hüseynov, Hüseyin. *Azerbaycan'da XIX. Asır İctimai ve Felsefi Fikir Taribinden*. Haz. Y. Rustamov vd., Doğu-Batı, 2007.
- Kant, Immanuel. *Seçilmiş Yazılar*. Çev. ve Haz. Nejat Bozkurt, Sentez, 2015.
- Kedouire, Elie. *Avrupada Milliyetçilik*. Çev. Haluk Timurtaş, MEB, 1971.
- Kia, Mehrdad. "Mirza Fath Ali Akhundzade and Coll for Modernization of the İslamic World." *Middle Eastern Studies*, vol. 31, no. 3, 1995, ss. 422-448.
- Resulzade, Mehmet Emin. *Kafkasya Türkleri*. Haz. Yavuz Akpınar vd., Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, 1993.
- Rüstemli, Naile. "M.F. Ahundzade'nin Arap Alfabesinin İslahıyla İlgili Yeni Alfabe Layıhası." *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, vol. 16, no. 3, 2016, ss. 161-187.
- Schulz, Nils Hinnerk. "Sprache als Werkzeug im nationbuilding: Die sprachnationalistischen Bewegungen Norwegens und Kataloniens in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts", *Zeitschrift für Katalanistik*, no. 24, 2011, ss. 257-292.
- Seibert, Sebastian. "Review of Die historische Nationalismusforschung im geteilten Europa 1945-1989: Politische Kontexte, institutionelle Bedingungen, intellektuelle Transfers. Tagung zu Ehren von Miroslav Hroch." *H-Soz-u-Kult*, 27.03.2008-28.03.2008, <https://www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsberichte-2133>.
- Smith, Anthony David. *Nationalism in the Twentieth Century*. Martin Robertson, 1979.
- Sözer, Önay. *Felsefe'nin ABC'si*. Kabalıcı, 1998.
- Swietochowski, Tadeusz. *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*. Çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, 1988.
- Taylor, Charles. *Seküler Çağ*. Çev. Dost Körpe, Türkiye İş Bankası, 2014.
- Taylor, Charles. *Çokkültürcülük*. Çev. Yurdanur Salman, Haz. Amy Gutmann, Yapı Kredi Yayınları, 2014.

Evaluation of the Formation of the Idea of Nation for Ahundzade within the Framework of Miroslav Hroch's Approach *

Orkhan Valiyev**

Bünyamin Bezci***

Abstract

Although Mirza Feteli Ahundzade is not a modern nationalist, he played an important role in the formation of the national movement in Azerbaijan. Miroslav Hroch's theses about small nations make Ahundzade's role in the national movement more understandable. Miroslav Hroch explained the nation-building process of "small nations" through the concept of "national movements" rather than "nationalism" and divided them into three phases. Hroch stressed that "small nations" completed their nation-building process through the "A", "B", "C" phases. In the first phase (A) they discovered their local/national language, phase (B) caused national agitation, and in the last phase (C) national movements got massification. According to this classification, Ahundzade will be considered within the first phase (A) of nation-building process of Tsarist Azerbaijan (1850-1920). Ahundzade writes works in folk language and he also uses language as a tool for public education and development. In this study, Ahundzade will be investigated in the context of his writings in folk language and its influence on the formation of national consciousness.

Keywords

Small nations, Ahundzade, Tsarist Azerbaijan, enlightenment, alphabet reformation.

* Date of Arrival: 15 May 2019 – Date of Acceptance: 27 April 2020

You can refer to this article as follows:

Valiyev, Orkhan, ve Bünyamin Bezci. "Ahundzade'de Millet Fikrinin Oluşumunun Miroslav Hroch'un Yaklaşımı Çerçevesinde Değerlendirilmesi." *bilig*, no. 98, 2021, ss. 49-74.

** Dr., Baku/Azerbaijan
ORCID: 0000-0002-6125-9062
orkhan.h.veli@gmail.com

*** Dr., Baku/Azerbaijan
ORCID: 0000-0001-8449-3348
bbezci@sakarya.edu.tr

Рассмотрение идеи нации у Ахунзаде в контексте подходов Мирослава Гроха*

Орхан Валиев**

Бюньямин Безджи***

Аннотация

Мирза Фатали Ахунзаде не является современным националистом, однако он сыграл важную роль в формировании национального движения в Азербайджане. Роль Ахунзаде в национальном движении становится более понятной в контексте тезисов Мирослава Гроха о малых народах. Мирослав Грох объяснил процесс национального строительства «малых народов» через концепцию «национальных движений», а не «национализма», и разделил их на три фазы. Грох утверждал, что у «малых народов» процесс национального строительства проходит через стадии, которые он обозначил как А, В и С. На первом этапе (А) они обнаруживают свой местный / национальный язык, на этапе (В) возникает национальная агитация, а на последнем этапе (С) национальные движения становятся массовыми. В этой классификации Ахунзаде будет рассматриваться в рамках первой фазы (А) процесса национального строительства в период царизма в Азербайджане (1850-1920). Ахунзаде писал на родном языке и использовал этот язык для просвещения людей. В данной работе Ахунзаде будет исследован в контексте его работ на языке коренного народов и его влияния на формирование национального самосознания.

Ключевые слова

малые народы, Ахунзаде, царский Азербайджан, просвещение, реформа алфавита.

* Поступило в редакцию: 15 мая 2019 г. – Принято в номер: 27 апреля 2020 г.

Ссылка на статью:

Valiyev, Orkhan, ve Bünyamin Bezci. "Ahundzade'de Millet Fikrinin Oluşumunun Miroslav Groh'un Yaklaşımı Çerçevesinde Değerlendirilmesi." *bilig*, no. 98, 2021, ss. 49-74.

** Доктор, Баку / Азербайджан
ORCID: 0000-0002-6125-9062
orkhan.h.veli@gmail.com

*** Проф., д-р, Университет Сакарья, Факультет политологии, Институт политологии и государственного управления - Сакарья / Турция
ORCID: 0000-0001-8449-3348
bbezci@sakarya.edu.tr